JAR UMUL K'IN JAR UTIIW

andrés cholotío/
désirée iturbide

universidad rafael landívar
instituto de lingüística

JAR UMUL K'IN JAR UTIIW

texto: andrés cholotío

ilustración: désirée iturbide

universidad rafael landívar
instituto de lingüística
guatemala, 1990

JAR UTIIW K'IN JA TULUL

Xumaj b'ijneem jar utiiw, rmajon rkonoxiik jar umul, pa tejqaal nok'owi ja rpoqoniil ja b'ajnto tre rmaal jar achi. Toq xerwila jun chee' rxin tulul nij q'axnaq rwach, b'e k'a chuxee' nrajo' nutij juun. Xumaj rkonoxiik chuxee' ja tutul k'in xumaj rkonoxiik pa rwi', toq xutz'at k'oli jar umul pa rwi' ja tulul, toq xutz'at xb'ij tre.

—Kamiik k'a qas xkatnutij nurqaj chawe ja tzok'o tziij xab'an kan chwe, amajk k'a atet ma qas ta ninkowini ninb'ijni, qatqaj to, q'alaj awa' naq ja xtiqachoj marsaaj, xar wari' qatqaj tokee' pak'i keri' xb'iij jar utiiw tre jar umul.

Ma ta b'ij ta keri', inin wotaq chi xinyoj kan jun tziij chawach, xinb'an kan jun itzeel chawe, kamiik k'a nk'utuuj sachb'al numajk chawach, xar wari' ma kinakamsaj ta, nwajo' nya' jun atuluul qas chaq' utz k'a natij, wi nawajo' natij tajakakaj k'a pan achii', ja k'ar inin nk'aq el wawee' ri', utz k'a qas ki' xtana'. Ma tawajo' on jun awari', piki qas ki', k'in qas chaq' —ne'xi jar utiiw rmaal jar umul.

—Utz k'ari', wi keri' nab'iij —ne'e.

Xujak ja pa ruchii', ja k'ar umul xuk'aq to ja tulul nij chaq', toq xuna' ja tulul qas ki', xmestaaj ja rti'oniik jar asador ja minto tza'rchaq.

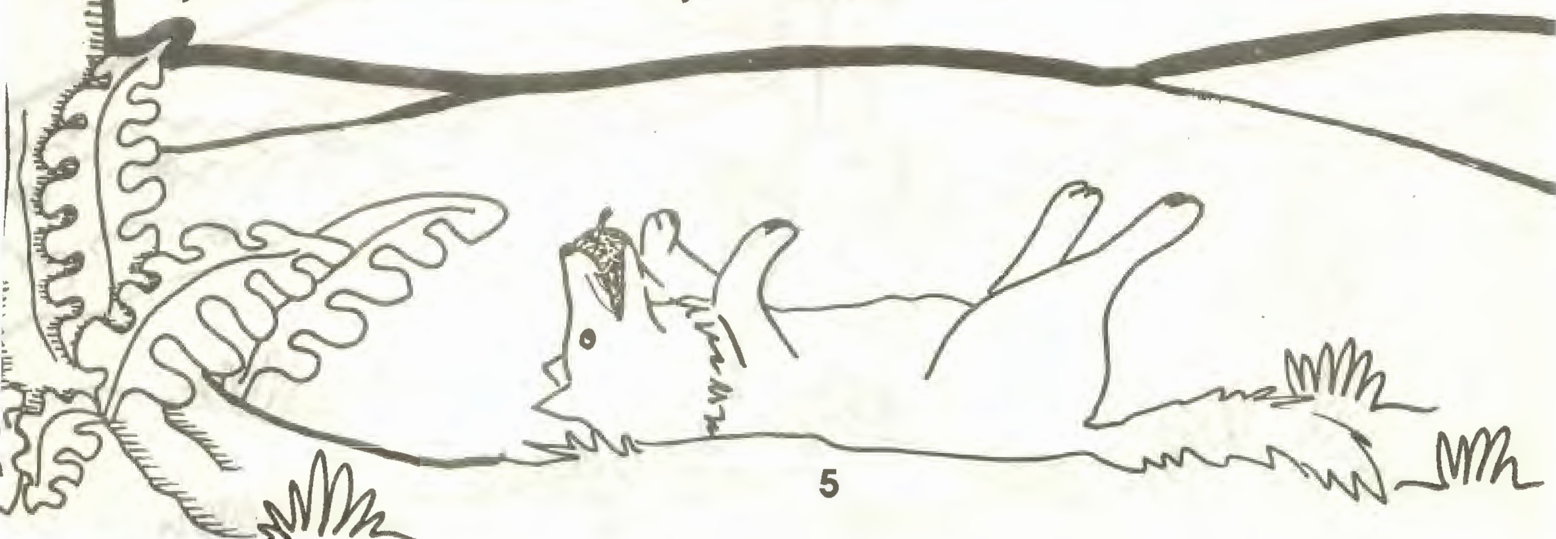

—Kamiik k'o chik juun ri', qas nim k'in qas chaq'. Tajakakaaj ja pan achii' ne'x chik jar utiiw.

Utz k'ari' —ne'e jar utiiw. Xujak chik ja pa ruchii'.

Ja k'ar umul xkonoj juun qas nim, xar wari' kamiik qas rax. Xuk'aq to k'in rchojq'aq' pa ruchii' jar utiiw. Toq xuna' jar utiiw nij q'ape' kaan ja tulul chuqul, xumaj rb'alkatin rii' pan uleew, nij xpi muuj pa rwach nij ma k'o ta nto'o rxiin.

Ja k'ar umul xutz'at chi xumaj rb'alkatixik rii' jar utiiw, xk'aq la' to rii' pa rwi' ja tulul, xkowin kan chik triij jar utiiw. Ja k'ar utiiw mariil xkowini xuto' rii', xlasaaj ja tulul chuqul, toq k'a xok'o jutz'iit ja rpoqonaal ja pa ruqul, xb'e chik jutiik chi konoxiik jar umul.

JAR UTIIW K'IN JA PORTALES

Xumaj chik jutij b'ijneem, mariil nkowini nel to ruxlaa' k'in mariil nkowini nub'eq' ruchub'. Pit maas ryewaal, rumajk ja b'ajn kan tre rmaal jar umul.

Xumaj rkonoxiik jar umul utz k'a chi nkamsaj kamik. Toq k'a xutz'at jar umul k'o chuxee' jun portales, nij ma k'o ta tziij xb'ij b'e tre triij chi kamsaxiik jar umul, ja k'ar umul qas noq' rpalaj xb'ij tre jar utiiw.

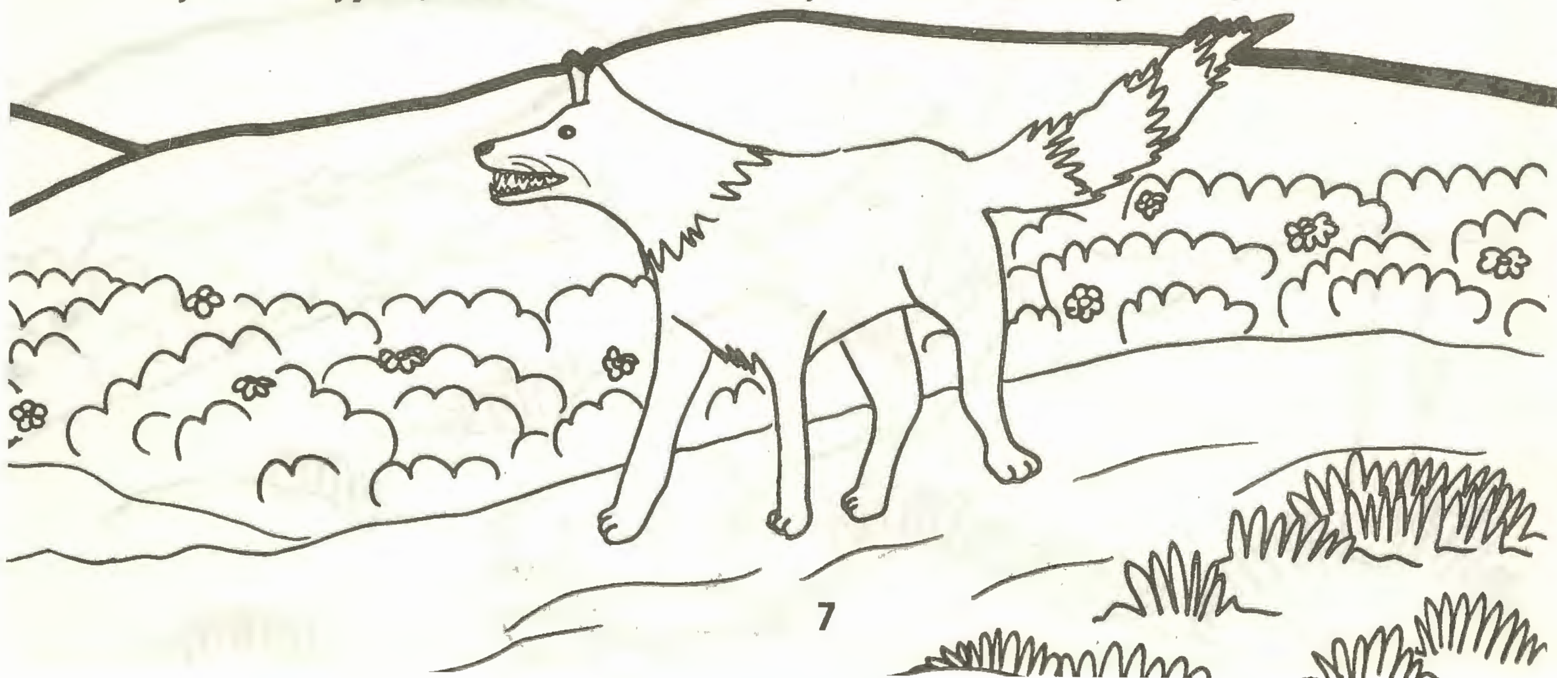
—Tatz'ata' mpe' ri' ja nb'anoon tre ja jule' ajxakal, nq'eten jawa' portales tre jar ajxakal, wi xtinsoqopij kaan npi chaqiij, k'in noq kami npeti ja juicio chaqiij, xa k'a rumajk ari' nij konq'ana nchojq'aq' nkojon tre, utz k'a ma qo kami.

—Wi noqkami, xar wari' najb'eey nat nkamsaj na atet k'in natnutij, rumajk ja xab'an kan chik chwe, rumajk nij ma kinkowin nb'eq' chik nuchub', nij ma wotaq ta inin wi xqokami ja nwajo' inin natnkamsaaj.

—Ma tab'ij ta ke ri' wach'alaal utiiw. Jar atat nij ma tach'ob' chi e k'o chik na julee' ja k'a e taq no'y, komo jar atat xana' rki'iil ja rwach'leew, chewi nawajo' natkami'. Kinato'o waweri', nij k'a ma k'o ta nok wi' ari' ninatij nij k'a ma tana' rki'iil ari', piki jari' natij toq xtipeti ja juicio. Tatz'ata' mpe' le ja portales nij nuya' b'welta, xnaan chewi' ma tpeti ja juicio komo jar inin inchoponaq ja portales ri', k'in ntojq'an chi chee'.

Toq xuch'ob' jar utiiw ja b'ix tre rmaal jar umul, xumaj rtz'ej tiik, ja kaaj k'in ja portales nij nuya' b'welta, xa k'a suutz' ari' k'amoneel rmaal ja xlajyu', xa k'a rumajk ari' xib'ej rii'.

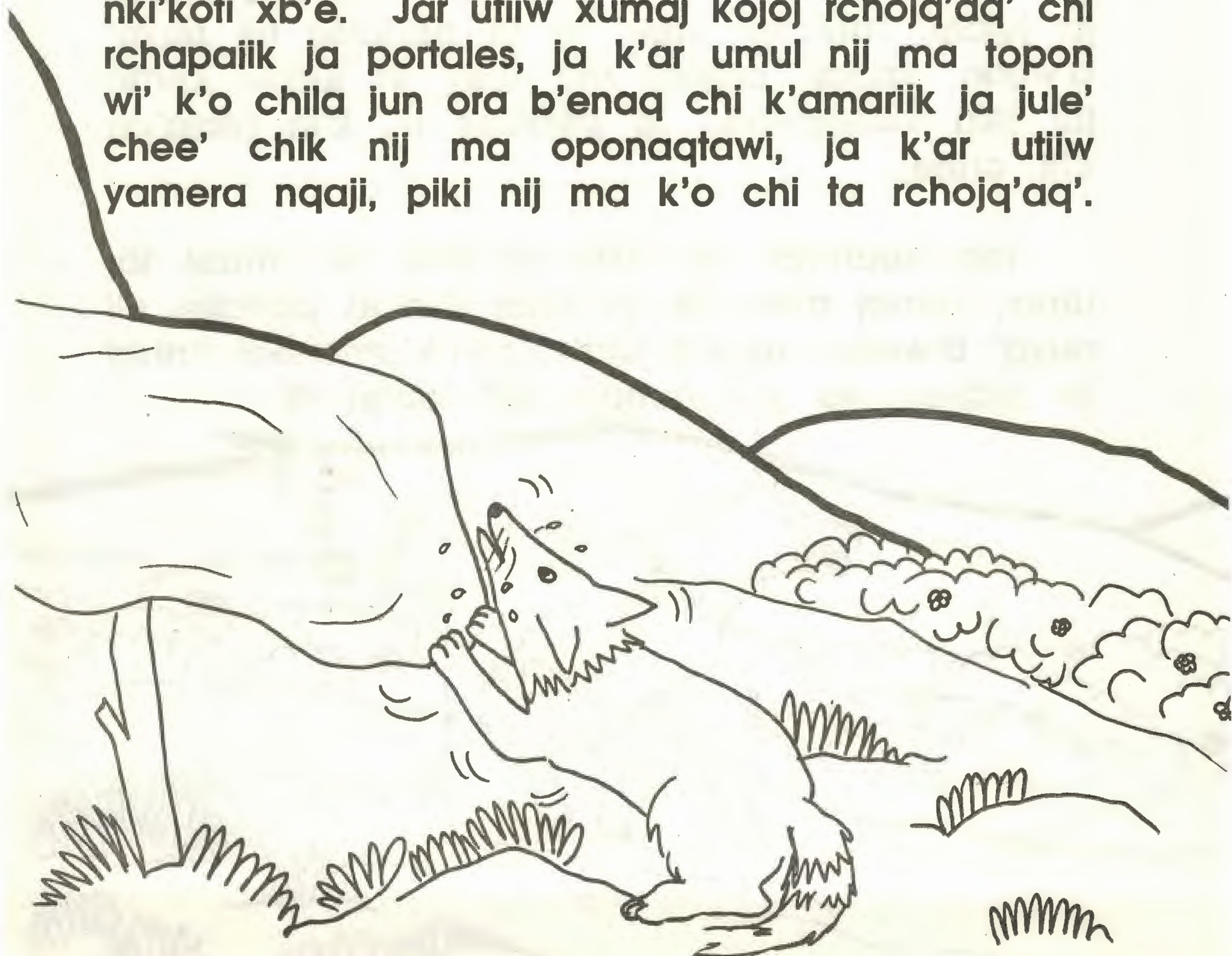

—Nij qatzij wi chi noq kami, katnto'o na k'a, naq rwach ja nb'an naq natnuto' wi'.

—Tachapa' juun chike ja chee' ri', xar wari' ma tasoqopij ta, piki sino ntzaj to chaqiij, ja k'ar inin nenk'ama' china jule' chee' utz k'a xa ruyoon ja chee' xtiqakoj chi rchapiik, ja k'ar ojoj noq xulani.

Xar wari' ma tasoqopij ta —ne'e jar umul.

Ke ri' xb'ij kan chik jar umul tre jar utiiw qas nki'koti xb'e. Jar utiiw xumaj kojoj rchojq'aq' chi rchapaiik ja portales, ja k'ar umul nij ma topon wi' k'o chila jun ora b'enaq chi k'amariik ja jule' chee' chik nij ma oponaqtawi, ja k'ar utiiw yamera nqaji, piki nij ma k'o chi ta rchojq'aq'.

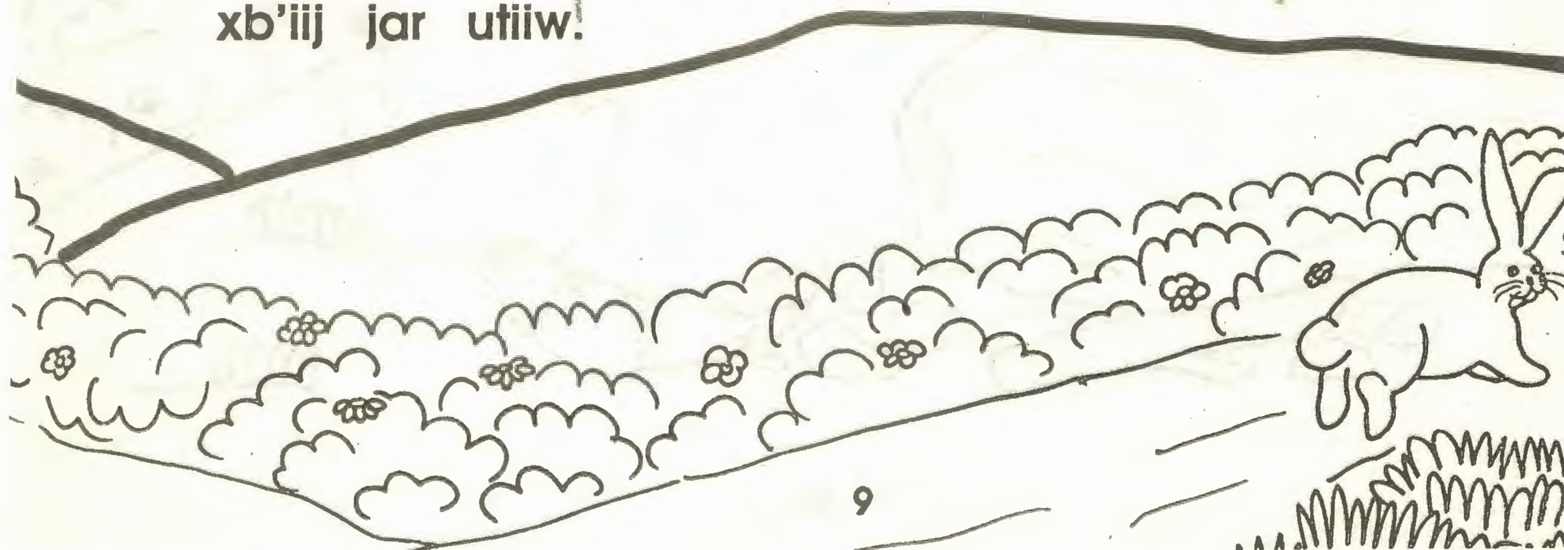

—Wi xqokami, qokamna' k'a xar wari' qonojeel, ma tinkoch' chik, nsoqopij kan na awa' chee' ri'.

Xar wari' pa tejqaal, xtinsoqo pij kaan, xtintz'atnak'a naq ja xtiqab'an, wi k'a xtipeti ja juicio, na'an k'a rwach'leew.

Qas rxib'en rii' xsoqpij kaan ja chee', xumaj rtz'ej tiik wi xtipeti ja portales triij, toq rmajon rtz'ej tiik ja portales q'alaj k'a ri' wi xtipi triij rmajon b'ijneem, xar wari' chi riij nb'in wi', nij ma rtz'aton ta ja rub'eey xa'eq k'o jun ab'aj, toq xuna' jaa' nij kami, toq k'a xok'owi ja xib'en ri'iil, xutz'at chi ma k'o ta rb'anoon ja portales, k'aj k'a ri' xb'ij.

—Kamiik xub'an kan chik jun yo'oj tziij chinwach jar umul, chaqa keri' xink'is nchojq'aq' chi riij ja chi chapariik ja chee' ja tojq'enaq ja portales. Pero tutij na jar umul nenkanoj na, naq tre chi kawa' chik xub'an kan chwe, xuya' kan chik jun yo'oj tziij chi nwach —ne'e, jari' xb'iij jar utiiw.

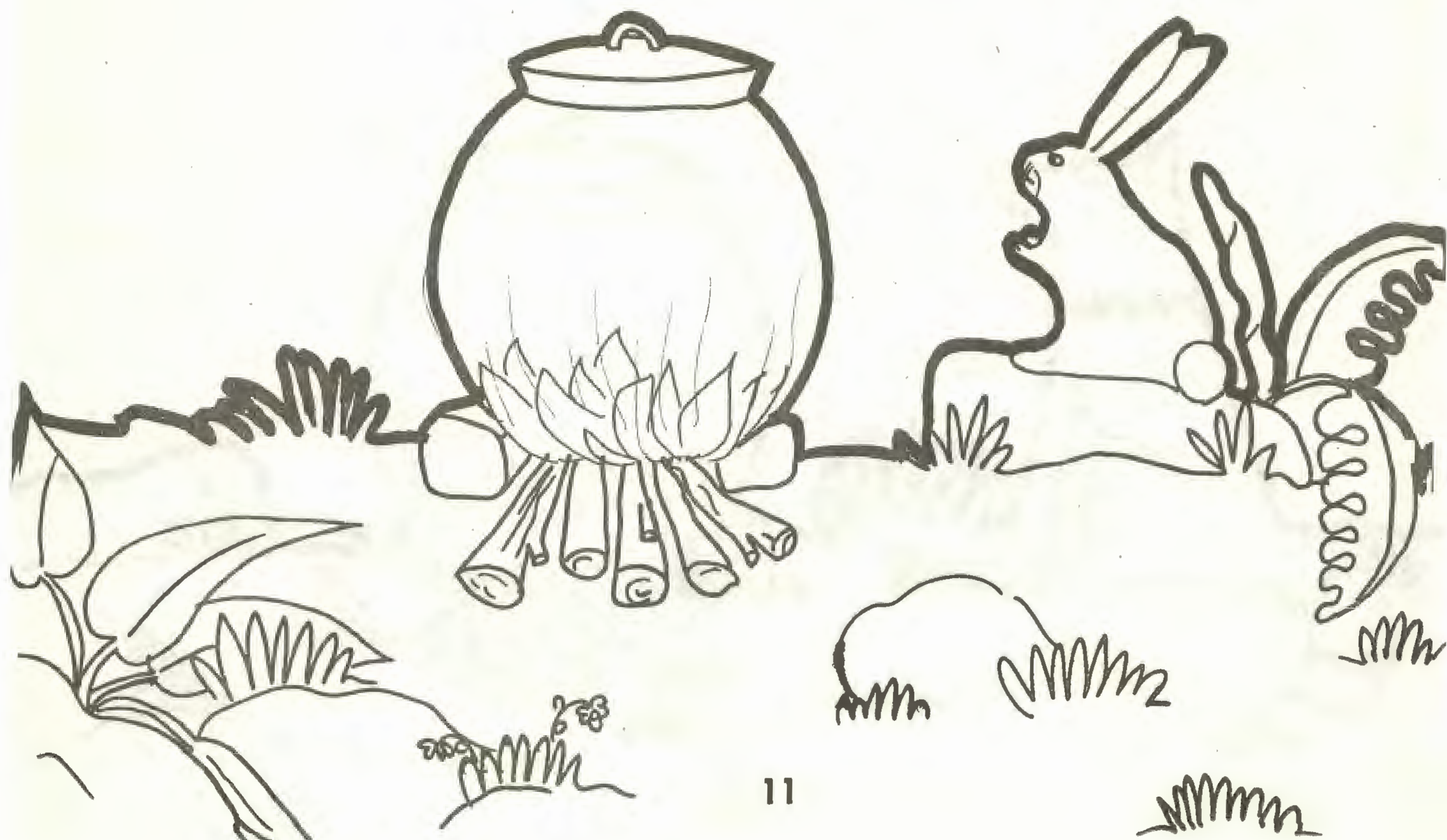
Ja k'ar utiiw xumaj chik rkonoxiik jar umul. Ja k'ar umul xkonola' chik rna'ooj naq xtub'an tre ja ti utiiw.

JAR UTIIW K'IN JA WANAN

Ja k'ar umul xkonla' chik rna'ooj, xkonoj jun uk'ol, k'in xerkonooj jule' wanan, kaab' ajch'ameya'ii', ajqaqii', nij konojeel xa juun xeruya' wi', k'aj k'ari' xtz'ajpij rwi' ja b'ojo'y.

Xumaj rb'ojxik q'aq chuxee' ja b'ojo'y, utz k'a nkowin chik triij jar utiiw. Ja k'a chikop jar e k'o chipaan ja b'ojo'y kemaj jun ch'o'ooj; ja nak'axaaj nij konq'ana njuluwi ja b'ojo'y, xa k'a chikop ari' e k'o chipaan.

Toq kena' ja k'atan ja chikop, kemaj maas juluweem, toq k'a xoponi jar utiiw, xb'ij tre jar umul.

—Kamiik nij ma k'o ta xtato' wi' awii', rmaal ja qas ab'anoon chwe qas taqa'n amajk nij ma inwanaq ta konq'ana naq'an npaan. Nij ma K'o chi ta nchojq'aq' rumajk ja tzok'o tziij ja xab'an kan chwe, nij ma k'o chi ta naq ta xtinb'ij chawe, tab'ij kan na'an chike nojel ja naquun ja k'o chwach'leew. Nij natnutij wi' kawii' ri'.

—Utiiw, ma kinatij ta, tamestaaj ja qab'an. ¿Nawajo' natij jun ti katamal? Xinb'an jule' katamal qas nimaq, xer wari' ma naq ta chi ti'iij xinya' chipaan, xenupuch' e ka'i' ak', jaa' k'a ri' ja xinya' chipaan? o wi ma tatij atet ja ak'? —kee' xb'ix tre.

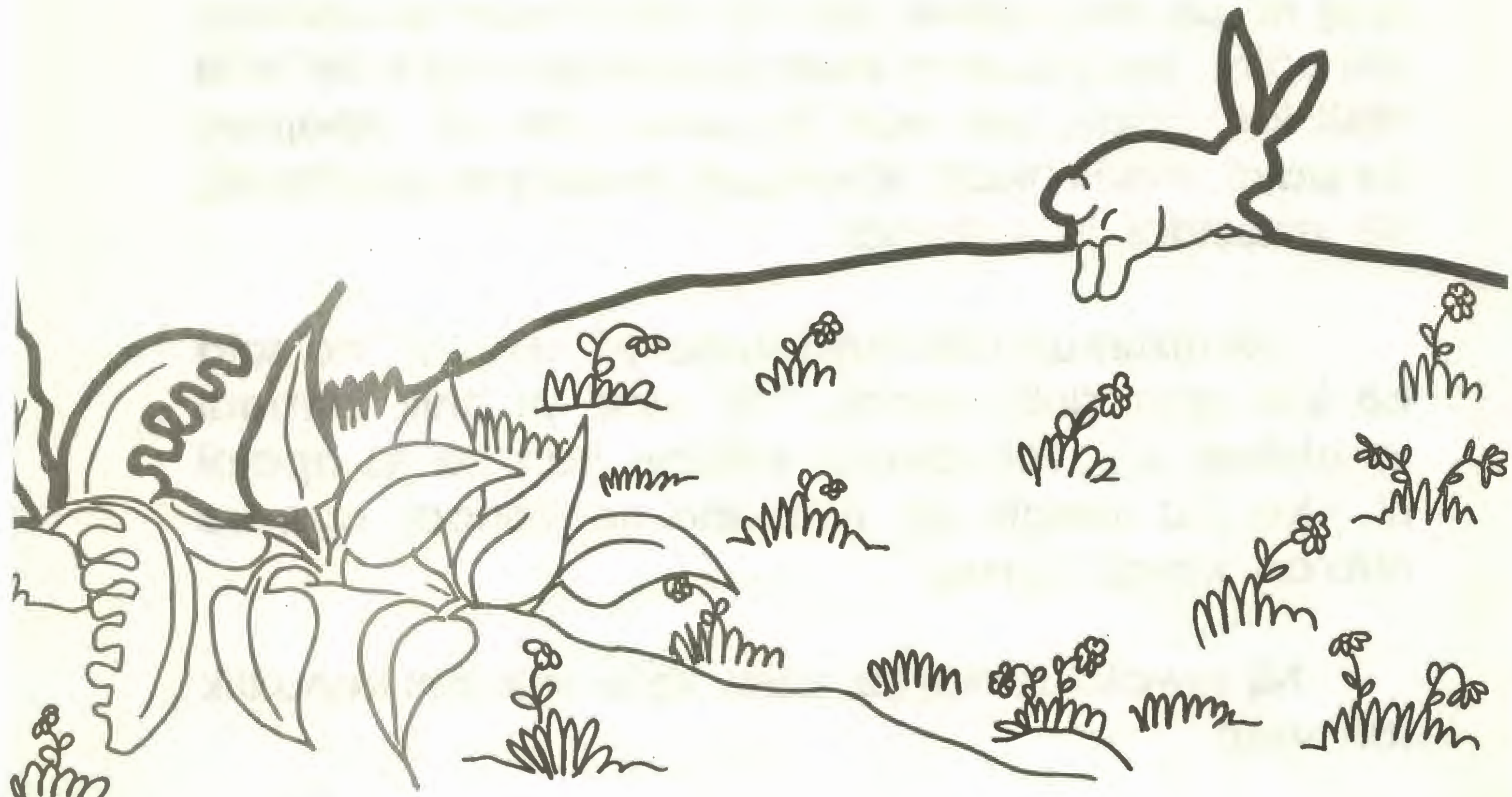
Ke' chik k'ari' xb'ij tre, chwach xb'ojchib'ej qaaj, utz k'a ma tinataj chik ja rkamsaxiik jar umul.

—Ta wak'axaj mpe'ri' nroqo chik ja katamal.

—Qatzij wi' nroqochik, utz k'ari' nqatij k'a ti juun ari' ja katamal, piki jar inin kongana naq'an npaan ntij k'a ti juun awa'.

—Ja k'a nwajo' chawe kamiik katk'eje' kaan jun ti rata, inin nenkonoj na ka'i' qasii', ja xti chaq'aj wi' ja qakatamaal. No' wi k'a xkinyeloj'i utz nana' ja katawal, wi xchaqaji o wi manii, o wi xtipi ruxlaa' xtana', tatija' k'a jun tawxiin-nex kan rmaal jar umul.

—Utz k'ari' —ne'e jar utiiw.

Ke' chik ari' b'ajn kan tre jar utiiw, k'in b'e chik jar umul. Ja k'ar utiiw xk'e'kan chik chi yab'eexik jar umul qas nki'koti, piki nij ma k'o ta rtijoon, ryab'een naq ora xtichaqaji ja katamal, nij k'a ma k'o ta wi jar umul, xok'o ruk'ux chi ryab'exiik, kawa' k'a xb'ij qaaj ri'.

—Naq ora k'a npit awa' jar umul. Jar inin naq'an chik npaan, nwajo' ntij ti juun ja katamal, komo jaa' xb'in kan chwe utz ntij ti jun toq xtichaq'aji, xa k'a rumaj ari' ntij na ti juun.

Xujaq k'a rwi' jar uk'ol, toq xjaqataj rmaal, xkena' ja chikop chi jaajq rwi' ja b'ojo'y, ja k'a jaa' xumin ja rutz'a'm chipaan, toq k'a xe'elto ja chikop nij k'a chi palaj xepiwi' konojeel, k'in kemaj rti'iik. Toq xuna' ja jaa' nij ma k'o chi ta rpalaj, xumaj chik ju'uj rii' pa taq uleew, utz k'a ne'el kaan ja chikop, chi palaj, toq k'a xe'el kaan ja chikop, k'aj k'ari' ki'iil chik k'e' kaan, xar wari' ja xuna' jaa' nij sipojnaq jar palaj, mariil nkayi, k'in mariil rkoch'oon ja rti'oniiil, nij xmestaaj ja katamal.

—Xintzurkan chik jutiij rmaal jar umul ri', no solo ke k'o rq'aq'anik npaan, k'in xinti' pi chik kumaal ja chikop ri'. Nij lawalo' keb'an kan tre ja npalaj ri'. Xa k'a rumajk ari' ninb'ena nenkonooj, naq tre nub'an kawa' chwe.

Nij lawalo' rpalaj jar utiiw, xb'e chik chi konoxiik jar umul.

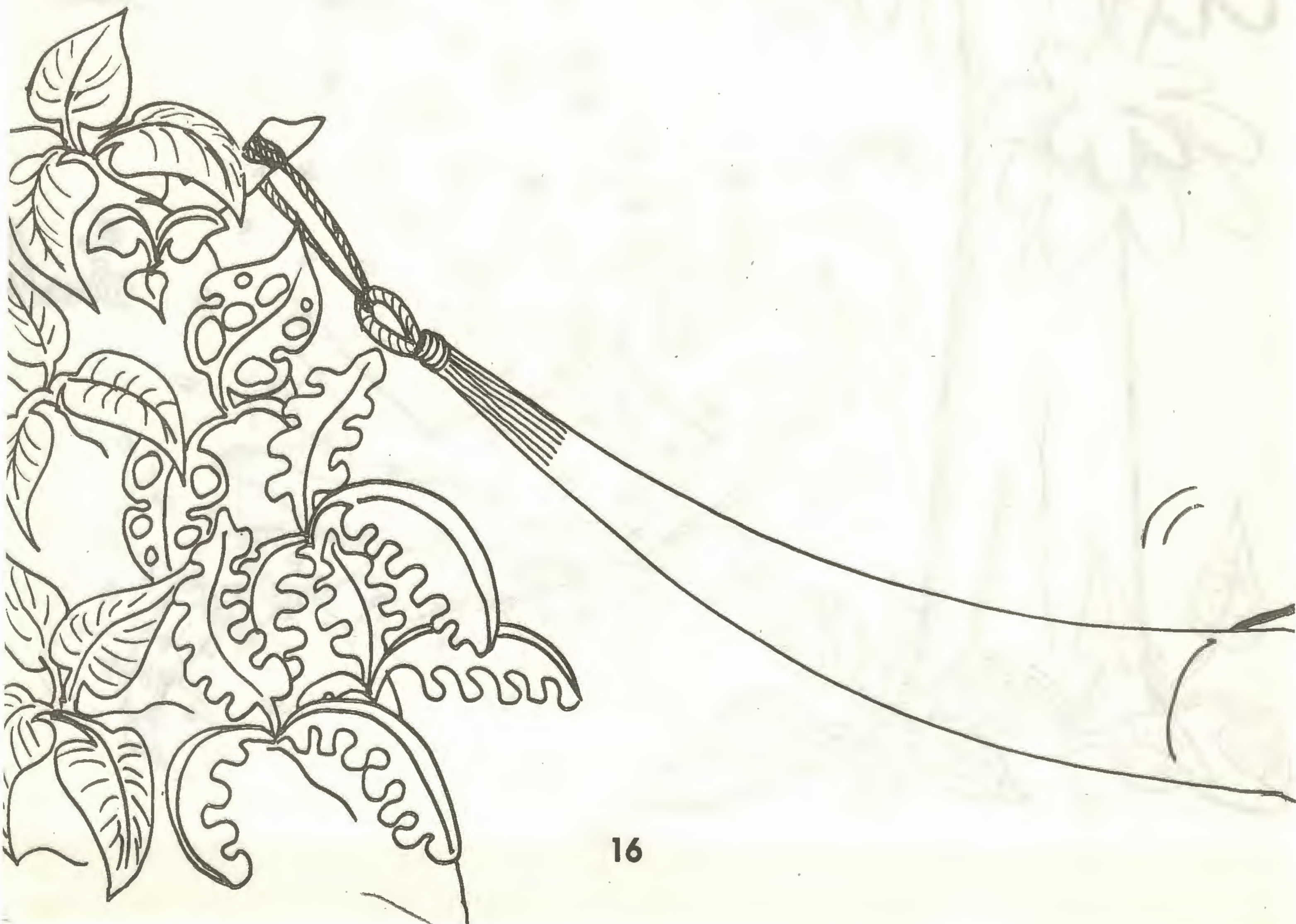

JAR UMUL K'IN JAR UTIIW E K'O PA K'AAM

Mariil nkayi jar utiiw, qas ryewaal qasta nrajo' rkamsan ta jar umul, xa rumajk jaa' nij mariil nka'yi.

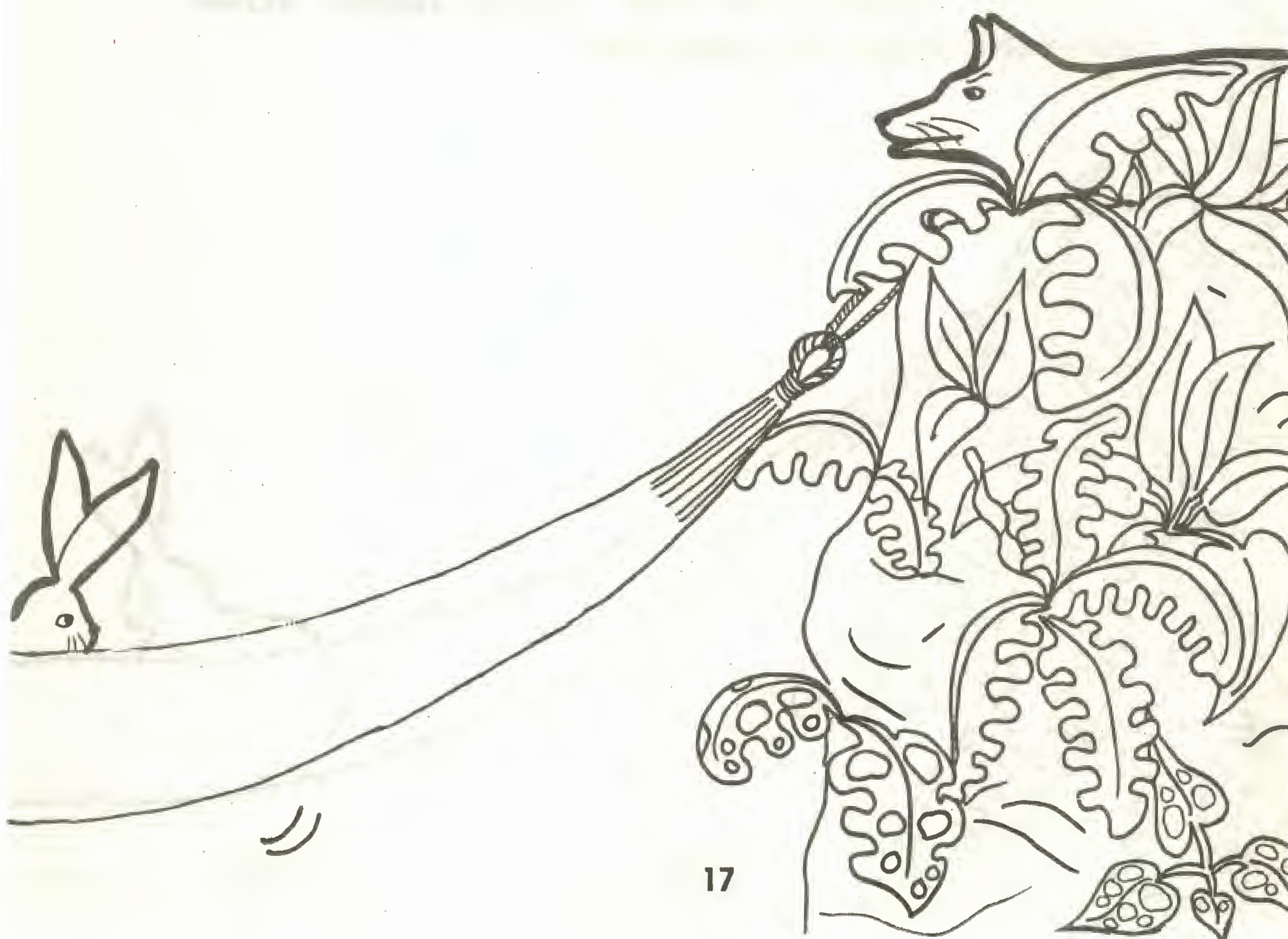
Toq xerila' chik xb'ij tre jar umul.

—Naq ja xab'an kan chik chwe? tatz'ata' mpe' le' ja npalaj nij sipoj naq, mariil ninka'yi, xa k'a rumajk qas nq'aq'an rpaan in nab'an kalele' chwe?.

Ja k'a na'ch'ob' atet ma xajan ta awa' ja xab'an chwe. K'ajaa' k'a kamiik qas xkatnkamsaj ri', utz k'a chi xtatoj ja qas ab'anoon chwe; kamiik nij ma k'o ta nato' wi' awi' —ne'e jar utiiw.

Komo jar umul xchomiij jun k'aam pa rwi' jun siwaan tre jun paraaj siwaan xuya' wi' jun rutzam k'in tre jun paraaj chik xuya' wi' ja jun rutzam chik. Nij k'a nok'owi pa rwi' ja siwaan, jaa' k'ari' ja qas nub'an toq xe'iltaj rmaal jar utiiw.

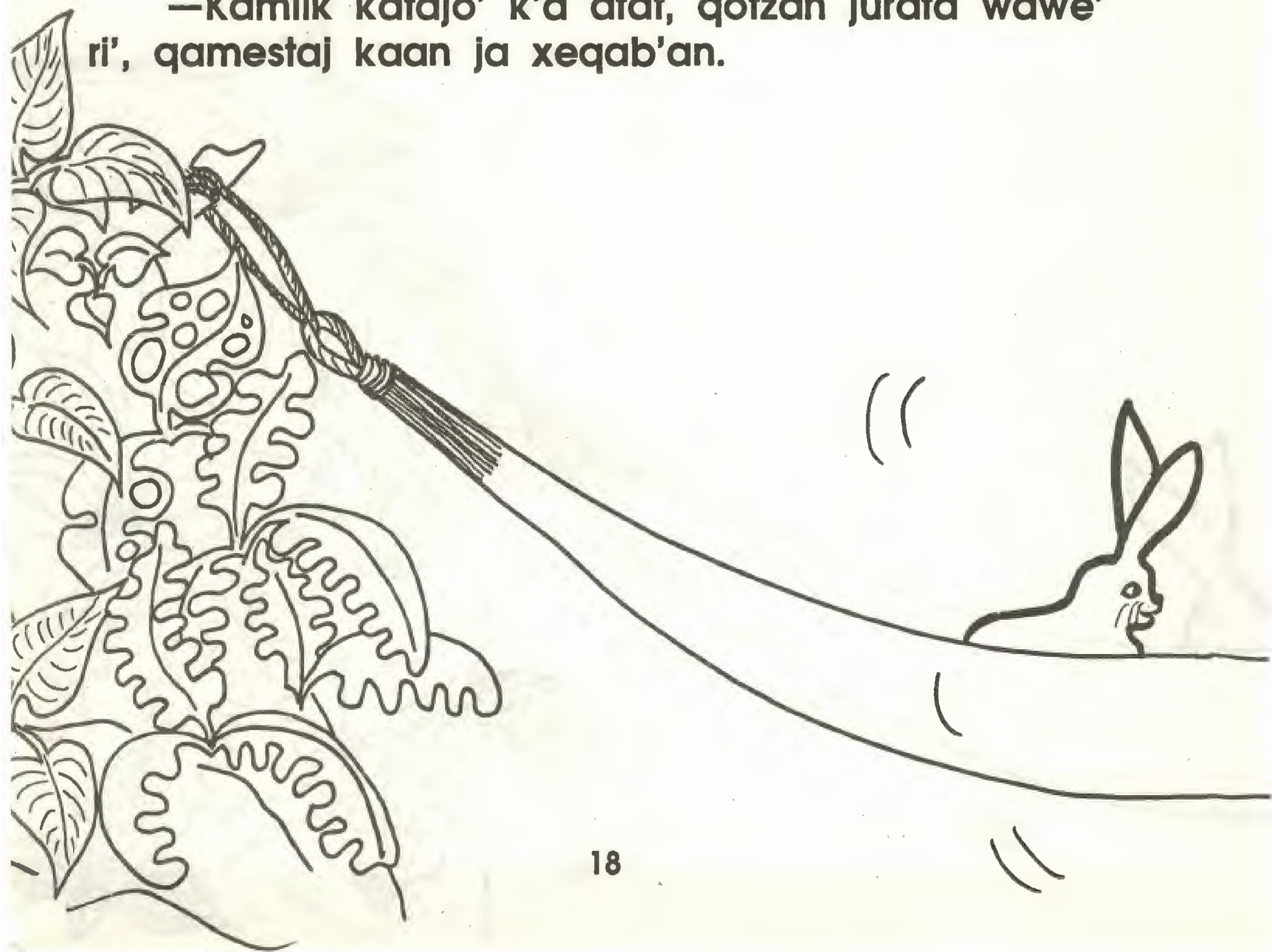
—Ma tab'ij ta keri' utiiw, ma ta wajo' nab'an jurata atet kawa' jani' nb'an inin ri', wi nawajo' utz nat pi wk'iin, utz k'a junaan nqaq'iliiliqii'.

Qas utz nub'an jar umul nutz'at poon, xmestaj chik ja rti'onik rpalaj, k'ajaa' k'ari' xb'ij tre jar umul.

—Utz k'ari' nb'an na inin nuyoon k'ajaa' k'a ri' xtiqab'an chik choq ka'ii.

Xumaj jaa' ruyoon, kongana nub'an qas ntzeb'eni k'ajaa' k'a ri' xb'ij tre jar umul.

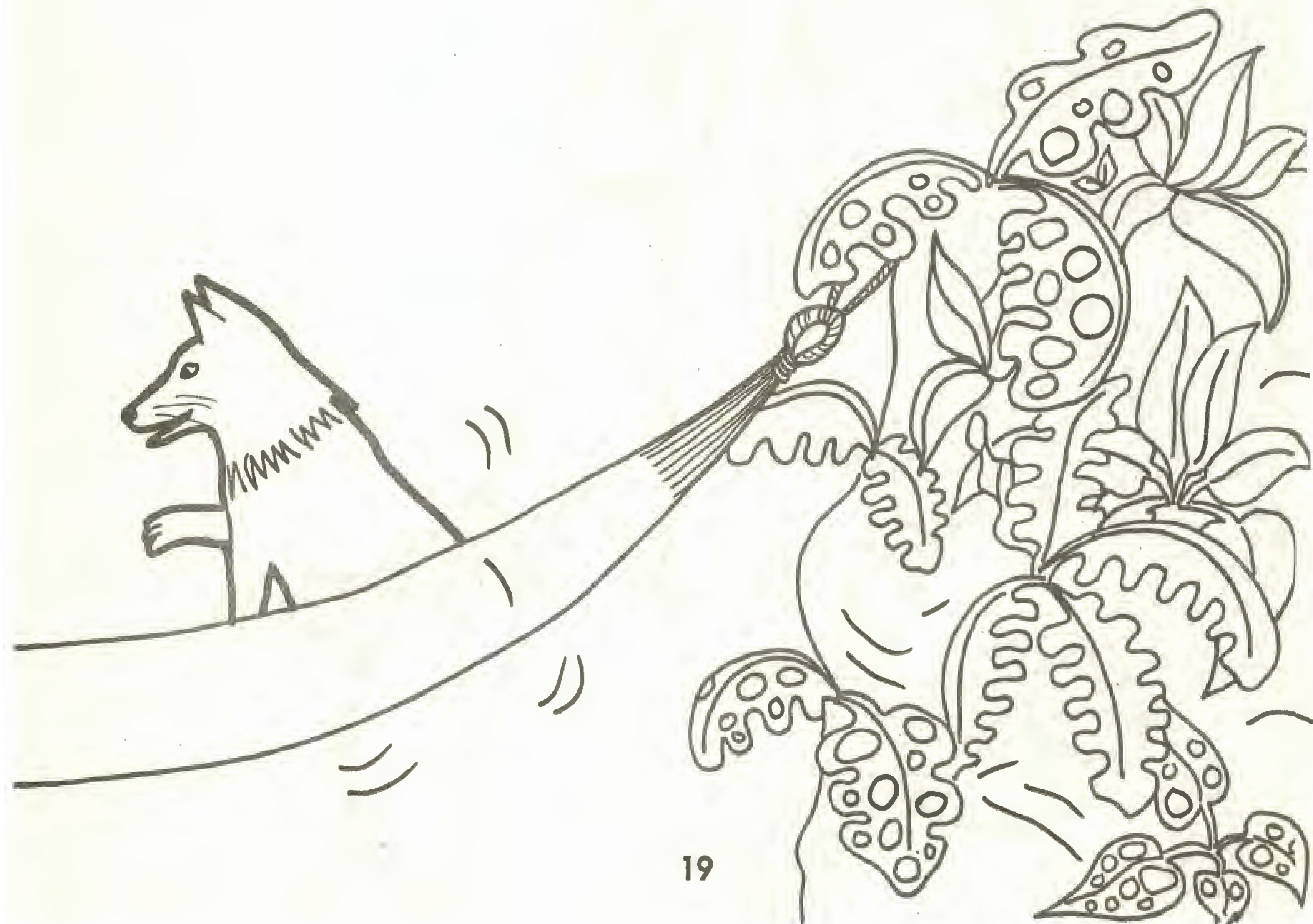
—Kamiik katajo' k'a atat, qotzan jurata wawe' ri', qamestaj kaan ja xeqab'an.

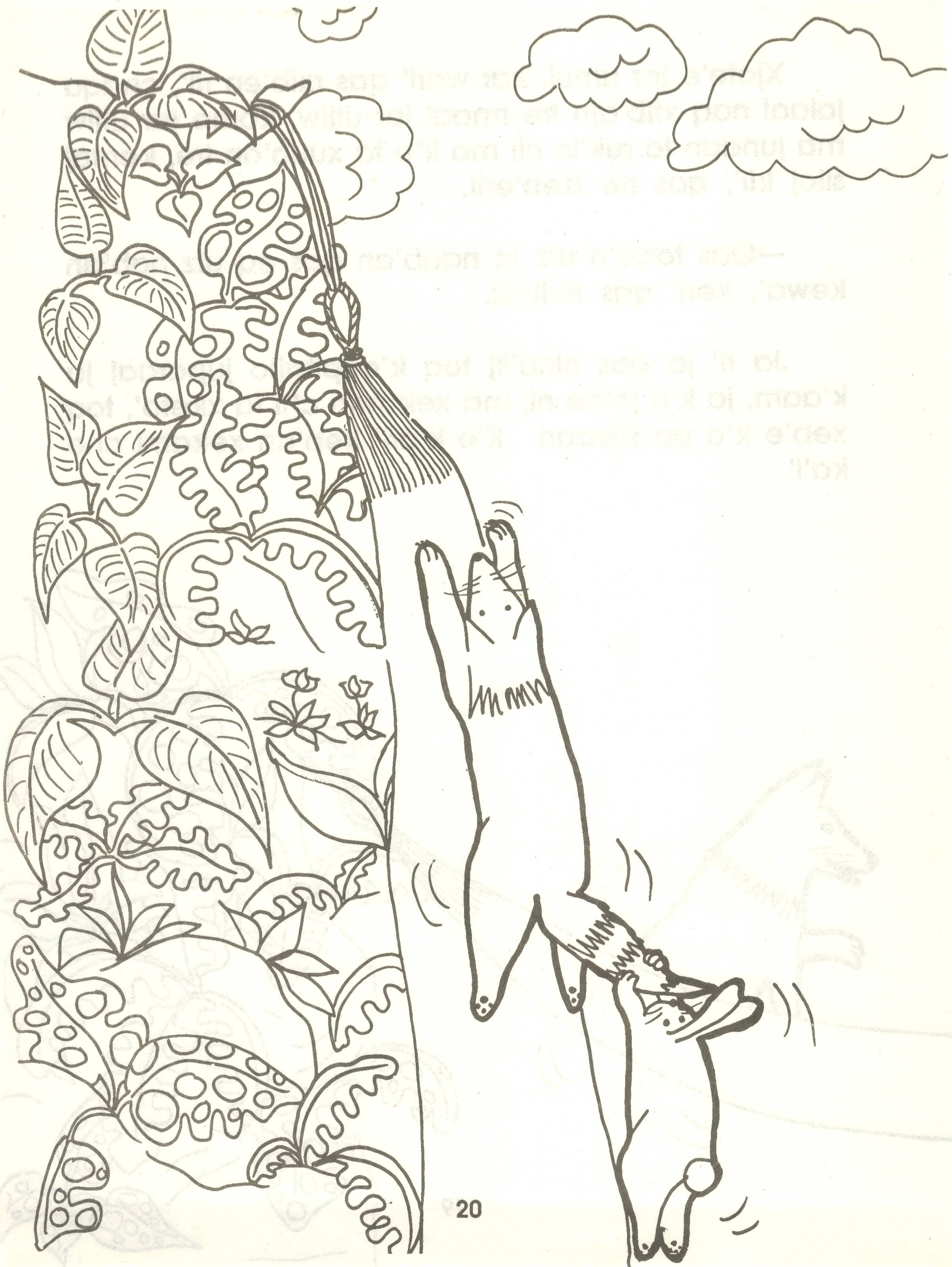

Xjote'e jar umul, xar wari' qas rxib'en rii', chaqa jalaal naq xtib'ajn tre rmaal jar utiiw, komo jar utiiw ma junaan ta ruk'in nij ma k'o ta xuub'an tre, kemaj siloj kii', qas ne tzeb'eni.

—Qas toqa'n utz ja nqab'an qas eq utz nab'an kewa', keri' qas nkib'iij.

Ja ri' ja qas nkib'iij toq k'oqpitajto juparaaj ja k'aam, ja k'a je'ee nij ma xekowin chi ta xketo', toq xeb'e k'a pa siwaan. K'e k'ari' keb'an xekami che ka'i'.

JAR UTIIW K'AJTINAQ

K'o jutiij, k'o jun umul nijini nk'astan ruk'in rkitara.

Xopon chuchii' jun raqan ya', chi tz'ab'e' wi', xumaj rb'ajniik ja rkitara, toq xoponi jun utiiw ruk'iin, kawa' xb'iij ri jar utiiw.

—Witiaan umul kamiik natnutij.

Ma kan ta, witiaan, utiiw —xk'ulb'a' jar umul —ma kinatij ta, piki ninb'ena pa jun k'ulb'ik ninq'ojman na, wi nawajo' natb'e wik'iin ja pa k'ulb'ik piki k'o katamal ntiji, choqojaa' k'o xojoj k'in nek'ajtisax kwete toq xko'oponi ja winaq ja xek'ule'e' —ne'e jar umul.

K'aj k'a ri', jar utiiw xq'ol chik rmaal jar umul, q'as nki'koti ja b'ix tre rmaal jar umul, k'aj k'a ri' xk'ulb'a'.

Utz k'ari' —ne'e.

K'aj k'a ri' xeb'e, xo'oponi chajniim b'akii' k'owi' jule' ajiij xo'ok chi kikojol k'in chi' k'a k'owi' jun ti jaay qas ti utz piki ti k'in ti rwi', chi k'a xo'ok wi.

Ja k'ar umul xb'ij tre jar utiiw.

—Q’as utz nelii’ ja nmaq’iij wi jar atat natk’e’ kan chi q’ojmaneem, ja k’ar inin ne’ek’ulu’ na ja winaq ja xek’ule’e, ja k’ar atat toq xtak’axaaj xtimajtaji ja kwete, namaj ja q’ojmaneem, piki jari’ ja rejtaal toq xkepeti ja winaq.

Utz k’ari’ —ne’e jar utiiw.

Xe'leel jar umul xb'e chuchii' ja b'akii' ma k'o chi ta wi' jar ajiij. xopon chuchii' jar ajiij, xumaj rporoxiik.

Ja k'ar umul qas nki'koti, piki xub'an kan chik jun yo'oj tziij. Ja k'ar ajiij xumaj paq'lo'jeem toq nijini nk'ajti.

Ja k'ar utiiw toq xk'axaaj xumaj paq' lo'jeem jar ajiij qas nki'koti alninaq xumaj ja q'ojoom. Ja k'a jaa' xumaj chik maas ja q'ojoom, k'in maas china ki' ruk'u'x, xak'a ajiij ari' ja npaq'lo'ji. Ja k'ar utiiw qas niki'koti kin kewan nb'iij ri'.

—Xa naqaaj pi chi e k'o pi wi' ja winaq ri'; yameera nqatij ja katamal —ne'e qaaj.'

Piki qas k'o chik rqana nutij ja katamal ja b'in kan tre. Komo qas nki'koti, ma mab'en ta wi xa jar ajiij ja nijini nk'ajti.

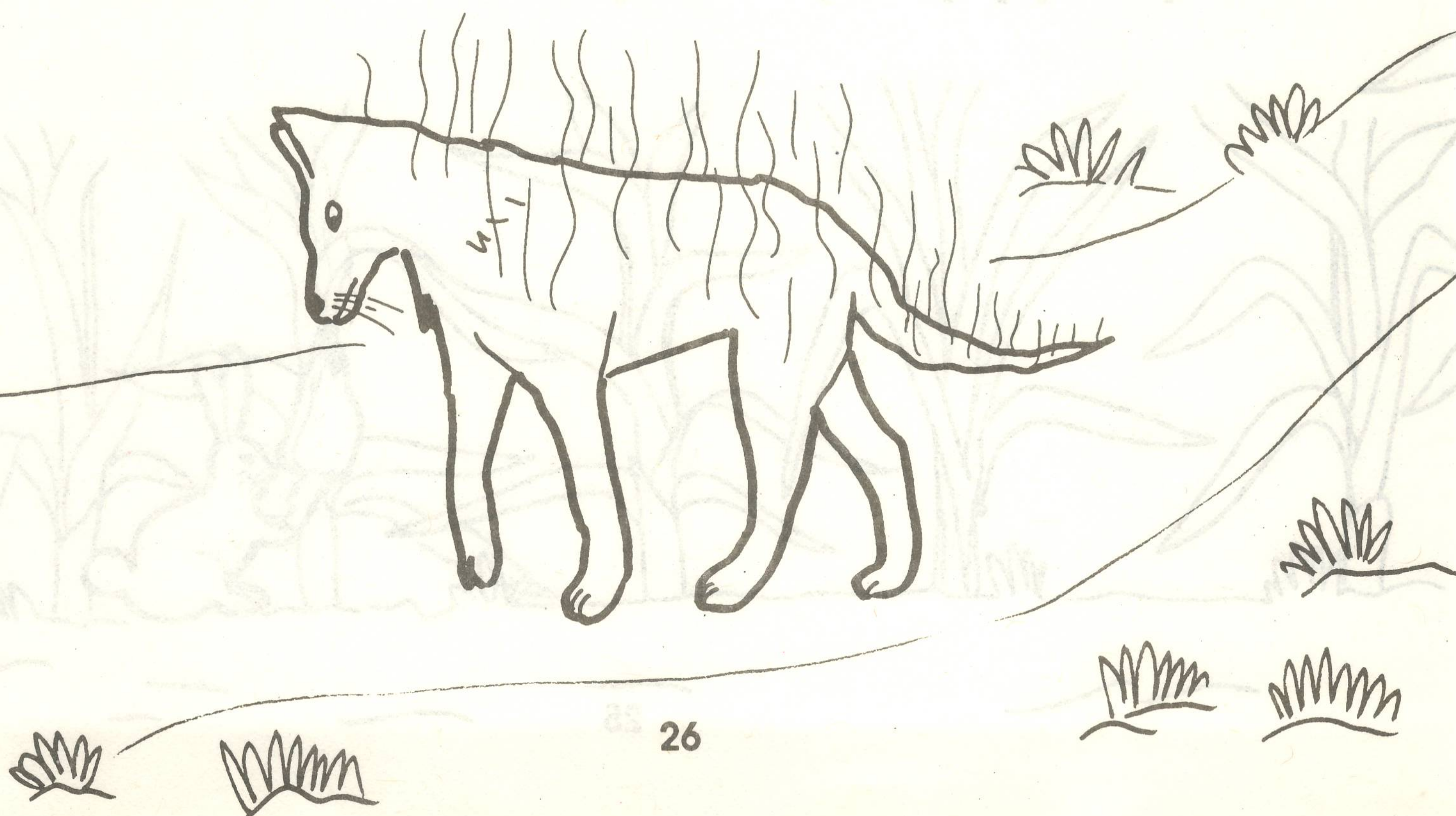

Toq xnab'eej jar utiiw ja rxaq q'aq' xa chik jutz'iit majan te q'i'i, ja b'akii' k'owi'. Nij q'axnaq chik ya' rlach'oon rumajk ja k'atan, nb'ij jaa' rumajk ja q'ojmaneem ja nijini nub'an, komo q'axnaq rchojq'aq' nukoj.

Toq xurqaj tre jar utiiw chi jar umul chi q'anij lawalo' wi' rb'anon tre.

Xuk'aq kaan ja rkitara k'in xumaj roqoj ruchii', piki matkowin chik nelto chipaan ja q'aq'.

Xa chik jutz'iit majan te ilta rmaal ja q'aq, matkowin chik nelto, xuk'aq rii' chipaan ja rxaq q'aq'. Utz xub'an, ja toq xelto chipaan ja q'aq', piki q'anij k'ajti, nij ma k'o chi ta ja taq rsimaal.

RTZOJB'AL WUUJ

Ja kitzojb'al, ja kib'anoon, ja naquun ja q'axnaq ja pa taq qochooch, pa taq qatinamit ja roq mayaab' winaqii' ja roq k'o chwach ja nim laj tinamit Guatemala, jun nim laj sijpanik ja kyya'oon kaan ja qatee' qataa' chaqe.

Ja je'ee' e tikonaq kaan ja utz laj na'ooj, utz laj taq naquun chike ja kime'aal ki k'ajool. Teb'ana' k'a utz tre ja pejnaq chipan ja tanaaj ri'.

Ja winaq ja maj mayaab' ta. Ja aj na'ooj, aj tz'ib'aa' taq winaq ja ma e qawinaqil ta, kimalon kii' pa rwi' ja samaaj ri', utz k'a xtik'uj ta chikewach jar ak'alaa' ja rb'ixii' rtzijoxiich ja rb'ajniin ja taq cholomem ri' utz k'a ma tikimes taaj.

Jawari' neruto jar ak'alaa' chi roj taqixiik ja ka'i' tzojb'al ja nya' chike jar ak'alaa' mayaab' ja pa taq tijob'al utz k'a xtik'e' ta chi kewach ja "Ojer taq tzijoneem, ojer choloj tziij". Ja taq wuuj ri' jawa' jar eb'anon kan ojer chipan ja q'olaj rwach'lee jar e k'o chipaan ja tinamit Guatemala. Ja wuuj ri' ja k'ajaa' b'anitaj pi chik ri', xtoksax ta k'a kumall jar ak'alaa' ja e k'o pa najtijaal.

Ja taq wuuj ja k'ajaa' b'ajpi chik ri', b'anoon to kiji' tanaaj tre. Ja rb'ajniik ja tamaa' taq wuuj, b'enaq chiriij ja rjunaa' jar ak'a'aal. Ja tzojb'al ja tz'utujil ja b'e chi paan ja wuuj ri', ma ruyo' ta rxin jun tinamit, jawa' ja nak'axaaj nojel tinamit, ja b'akii' nb'ajn wawa' tzojb'al ri'.

Ja pa k'isb'al ruxaaq nawil wi' ja taq tziij ja ma katkowini nasik'iij o wi ma katkowini neqaj chawach naq nb'iij chipaan ja tanaaj taq wuuj.

Ja wuuj ri' xtzur rb'ajniik malti'ox chike ja winaq keya' ja to'oneem tre ja paq, ja rub'ii' ja xto'oni jari' jar Agencia para el desarrollo Internacional rxin ja jun nim laj tinamit Estados Unidos. Xa k'a rumajk ari' nqamalti'oxii' chike.

Colección "Lirica y narrativa tradicional de Guatemala", 37
Serie Tz'utujil, 5. Segundo Nivel
Directora de la colección: *Guillermina Herrera Peña*
Directora de recopilación: *Julia Becker Richards*
Editor: *Moris Polanco Barrera*
Recopilación y transcripción: *Andrés Cholotío*
Ilustración: *Désirée Iturbide*
Diagramación: *Margarita Ramírez*
Levantado de Texto: *Jeannette Ordoñez Muñoz*

Ja wuuj ri' k'o ojeer taq tziij rk'amoonto rxiin ja tinamit tz'utujil. Utz nkoji ja wuuj ri', ja ki b'anoon chik nik'aaj tre ja tijoneem rxiin jar atijaal.

K'o chik julee' rcholajiil:

Ja koj in ja sanik	(nivel 1)
Ja k'uch k'in ja xpeq	(nivel 1)
Ja keej k'in ja xpeq	(nivel 2)
Ja jun alaa' xupo' rii' chi jun tz'unum	(nivel 3)

